

Олександр ДЛУГОПОЛЬСЬКИЙ,
Галина ЧЕКАЛОВСЬКА

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розглянуто проблеми розвитку вищої освіти. Проведено аналіз динаміки кількості студентів. Досліджено основні тенденції фінансування вищої освіти в Україні та запропоновано низку заходів щодо стабілізації галузі.

Попит на фахівців із вищою освітою у світі та в Україні постійно зростає, що зумовлено розвитком “нової економіки”, жорсткими вимогами приватного сектору до фахівців, орієнтацією молоді на престижні професії. Можна без перебільшення стверджувати, що в XXI ст. освіта перетворилася на одну із найважливіших галузей людської діяльності, від успіхів якої залежить авторитет і могутність будь-якої країни. Багато експертів справедливо стверджують, що сьогодні розвиток країни безпосередньо залежить від інвестування в освітню галузь.

Значний внесок у вирішення теоретичних і практичних проблем розвитку вищої освіти, її реформування та фінансування зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: С. Беляков, Й. Бескид, Т. Боголіб, П. Друкер, І. Каленюк, Ц. Огонь, С. Смирнова, С. Струмилін, Я. Тінберген, Т. Шульц та ін.

Метою дослідження є оцінка стану вищої освіти в Україні на основі досліджуваних практичних та теоретичних джерел, а також визначення основних заходів щодо покращення ситуації в цій сфері.

Сучасна вища освіта – це складний процес, який характеризується збільшенням кількості вищих навчальних закладів,

спеціальностей і програм, студентів, що навчаються за даними програмами; зміною змісту освіти, виникненням нових спеціальностей; трансформацією освіти в Україні в бік європейських норм і стандартів.

За роки незалежності України відбулися інтенсивні процеси формування мережі вищих навчальних закладів. Кількість вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації зросла з 156 до 345, а вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації – зменшилася з 754 до 501 (рис. 1).

Певне скорочення мережі освітніх закладів відбулося за рахунок приєднання технікумів до університетів та ліквідації окремих вищих навчальних закладів чи їх структурних підрозділів за результатами перевірок і рішень Державної акредитаційної комісії України (ДАК). Усього у 2009–2010 н. р. було ліквідовано 20 ВНЗ, у 2010–2011 н. р. – 7, у I півріччі 2011–2012 н. р. – 8. Проте питання припинення діяльності вищих навчальних закладів, де низька якість освітніх послуг, залишається актуальним.

На сьогодні в Україні налічується 345 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, але якщо орієнтуватися на європейський досвід (рис. 2), то це надзви-

ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

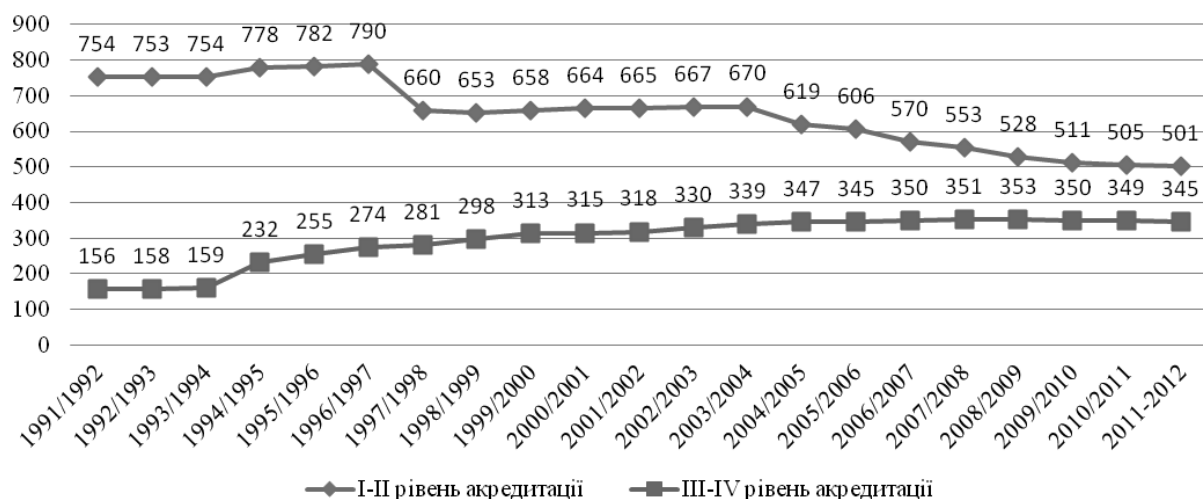

Рис. 1. Динаміка мережі вищих навчальних закладів України за рівнями акредитації*

* Побудовано на основі [1; 2].

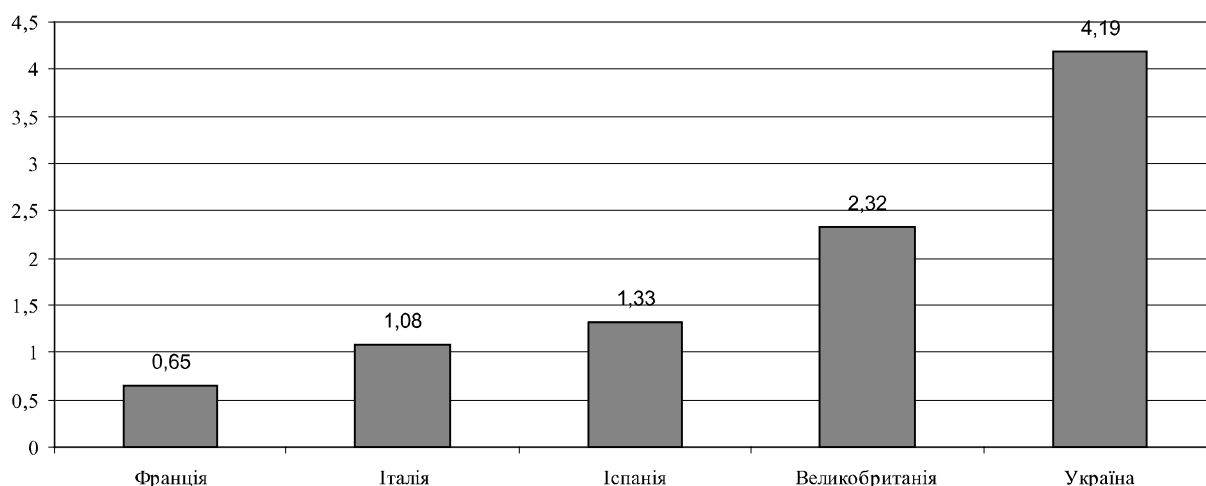

Рис. 2. Коефіцієнт співвідношення кількості університетів і чисельності населення в розрізі європейських країн

чайно багато (понад 4 ВНЗ на 1 млн. населення). В Італії, наприклад, на 60 млн. населення припадає 65 університетів, у Франції на 63 млн. – 41, в Іспанії на 45 млн. – 60, у Великобританії на 61 млн. – 142, а в Україні на 47 млн. – 197 університетів.

На вітчизняному ринку освітніх послуг, як і на світовому, функціонують дві великі групи вищих навчальних закладів: державні та недержавні. Вищі навчальні заклади приватної форми власності складають 1/3 усіх вузів України. Розподіл вищих закладів

освіти за формами власності та регіонами наведено в табл. 1.

Аналіз даних табл. 1 свідчить, що найбільша кількість ВНЗ державної форми власності зосереджена в центральному регіоні, зокрема, в м. Києві – 68, значна кількість – у східному та південному регіонах. Вважаємо, що процес створення альтернативної системи вищих навчальних закладів, які засновані на недержавній формі власності, суттєво розширює можливості молоді здобувати вищу освіту, проте голов-

Таблиця 1

Розподіл вищих навчальних закладів освіти за формами власності та регіонами (станом 1. 09. 2011 р.)*

Регіони	Абсолютні виміри		Структура (%)		Питома вага регіонів (%)	
	ВНЗ державної форми власності	ВНЗ приватної форми власності	ВНЗ державної форми власності	ВНЗ приватної форми власності	ВНЗ державної форми власності	ВНЗ приватної форми власності
Центральний	207	76	73,14	26,86	31,32	41,08
Західний	134	42	76,14	23,86	20,27	22,70
Східний	160	25	86,49	13,51	24,21	13,52
Південний	160	42	79,20	20,18	24,20	22,70

* Складено на основі [1; 2].

ною проблемою є забезпечення якісного надання освітніх послуг.

Протягом останніх років рівень охоплення молоді вищою освітою стрімко зростає.

Необхідно зазначити, що значну роль відіграло демографічне зростання. Дані народжуваності в Україні за період з 1973 до 1993 рр. дають нам можливість простежити динаміку контингенту абітурієнтів, починаючи з 1990/1991 н. р. і закінчуючи 2011/2012 н. р. (рис. 3–4).

Різкий спад народжуваності на початку 1990-х рр. у вересні 2008 р. призвів до

зменшення чисельності випускників середніх шкіл на 5 тис. у зв'язку з цим скоротилась і кількість студентів, в основному, на вечірній та заочній формі навчання. Можна спрогнозувати, що скорочення кількості випускників середніх шкіл буде щорічно складати 10% протягом найближчих 5 років (лише з 2020 р. кількість випускників шкіл почне зростати щорічно на 2%). Демографічна криза не може не відобразитися на структурі вищої школи в цілому і на підвищенні ступеня конкурентоспроможності вищих навчальних закладів.

Рис. 3. Кількість прийнятих студентів та випущених фахівців вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації за 1991–2011 р.*

* Побудовано на основі [1; 2].

Рис. 4. Кількість прийнятих студентів та випущених фахівців вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації за 1991–2011 рр.*

* Побудовано на основі [1; 2].

Якщо порівняти чисельність студентів вітчизняних вищих навчальних закладів за освітньо-кваліфікаційними рівнями, то можна відзначити, що найбільше студентів отримують освітньо-кваліфікаційні рівні “спеціаліст”, “молодший спеціаліст”, “бакалавр” (табл. 2).

З 2009 до 2011 рр. кількість студентів, що отримали освітньо-кваліфікаційний рівень “бакалавр”, збільшилась на 17774 особи. Така ситуація пов’язана з тим, що на сьогодні бакалавр – це освітньо-кваліфікаційний рівень особи, яка здобула базову вищу освіту на основі повної загальної

середньої освіти, фундаментальні і спеціальні уміння й знання щодо об’єкта професійної діяльності. Окрім того, вважається, що фахівці мають достатні знання для виконання завдань й обов’язків певного рівня професійної діяльності, які передбачені для первинних посад у відповідній сфері.

Підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “бакалавр” може здійснюватися на основі освітньо-кваліфікаційного рівня “молодший спеціаліст”. Проте чисельність студентів, які отримали такий рівень, зменшилась за три роки на 29962 особи. Така

Таблиця 2
Випуск фахівців вищих навчальних закладів України за освітньо-кваліфікаційними рівнями (2009–2011 рр.)*

Показники	2008–2009 рр.	2009–2010 рр.	2010–2011 рр.
Всього, із них за освітньо-кваліфікаційними рівнями підготовки:	642056 / 100	654670 / 100	626549 / 100
молодший спеціаліст (кількість %)	174501 / 27	167817 / 26	144539 / 23
бакалавр (кількість %)	103932 / 16	120349 / 18	121706 / 20
спеціаліст (кількість %)	276142 / 43	272689 / 42	265157 / 42
магістр (кількість %)	87481 / 14	93815 / 14	95147 / 15

* Розраховано на основі [2; 3; 4].

тенденція обумовлена тим, що переважна кількість осіб вважає доцільним отримувати освітньо-кваліфікаційні рівні “бакалавр”, “спеціаліст”, “магістр”, які надають перевагу на ринку праці за рахунок отримання більш високого рівня професійних знань та умінь.

Кількість осіб, які здобули освітньо-кваліфікаційний рівень “спеціаліста”, зменшилася в абсолютних показниках у зв'язку з переходом України на міжнародні стандарти освіти, які зазначені в положеннях Болонської декларації і не передбачають рівня “спеціаліст”. Такі зміни, в свою чергу, вплинули на збільшення кількості осіб, які отримали освітньо-кваліфікаційний рівень “магістр” (їхня чисельність збільшилася на 7666 осіб). Варто зазначити, що на ринок праці виходить невелика кількість студентів, що здобули кваліфікацію “бакалавр”.

Важливим є питання структури й обсягів державного замовлення як основного механізму відтворення професійної структури держави та її майбутнього розвитку. Обсяг бюджетних призначень на підготовку фахівців із вищою освітою за напрямками і спеціалізаціями відповідних освітньо-кваліфікацій-

них рівнів та науково-педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації визначається в законах про Державний бюджет України.

За 1995–2000 рр. в Україні відбувалось інтенсивне скорочення прийому студентів до ВНЗ за рахунок коштів державного бюджету і збільшення питомої ваги тих, хто навчався за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб (табл. 3).

В Україні у ВНЗ III–IV рівнів акредитації на початок 2011/2012 н. р. 52,6% студентів навчалися на кошти фізичних та юридичних осіб, 46,2% – за рахунок державного бюджету, 1,2% – за рахунок місцевих бюджетів. Водночас дещо активніше беруть участь органи місцевого самоврядування в підготовці фахівців у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації (21,8% у 2011/2012 н. р.).

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України “Про державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів (післядипломна освіта) для державних потреб у 2011 році” [5] обсяг державного замовлен-

Таблиця 3

Дані про прийом студентів до вищих навчальних закладів за джерелами фінансування (1995–2011 рр.)*

Вищі навчальні заклади	Роки					
	1995	2000	2008	2009	2010	2011
I–II рівнів акредитації						
Усього прийнято студентів, тис. осіб у тому числі:	188,8	190,1	114,3	93,4	129,1	105,0
За рахунок державного бюджету	135,4	76,3	44,0	33,5	43,1	38,6
Відсоток від загального прийому	71,7	40,1	38,5	35,9	33,4	36,8
III–IV рівнів акредитації						
Усього прийнято студентів, тис. осіб у тому числі:	206,8	346,4	425,2	370,5	392,0	314,5
За рахунок державного бюджету	152,4	134,2	185,6	165,1	173,9	145,1
Відсоток від загального прийому	73,7	38,7	43,7	44,6	44,4	46,1

* Розраховано на основі [2].

ня для вищих навчальних закладів України становив:

- за освітньо-кваліфікаційним рівнем “молодший спеціаліст” – 75,8 тис. місць, що на 9,4 % менше ніж у 2010 р. (83,6 тис. місць);
- “бакалавр” – 106,4 тис. місць, що на 19,4% менше, ніж у 2010 р. (132,0 тис. місць).
- “спеціаліст” і “магістр”, відповідно, – 75,2 і 42,7 тис. місць.

Проте аналіз рівня державного замовлення із показниками потреби на ринку праці показує значні розриви між ними. Так, наприклад, частка осіб у галузі знань “педагогічна освіта” у структурі державного замовлення на 2009 р. становила 3,9%, оскільки потреба в даних фахівцях знаходилась на рівні 2,1%. Для галузі знань “економіка та підприємництво” такі показники склали 9,8% та 3,5% відповідно. А для галузі знань “сільське господарство і лісництво” показники знаходяться на позначці 3,5% від державного замовлення та 13,1% частки потреби.

Такі значні розриви між показниками державного замовлення та потреби у фахівцях свідчать про неврегульованість питання та слабку залежність між ринком праці та ринком освітніх послуг. Для посилення такої залежності варто розробити стратегічну програму розвитку промисловості, у якій визначити пріоритети розвитку та відповідно до цього впровадити програму наукових розробок, які в поєднанні із системою вищої освіти дали б можливість забезпечити успішну реалізацію цілей [6, 45–46].

Для збереження ролі державного замовлення, як механізму підготовки фахівців, Законом України “Про вищу освіту” [7] визначено, що у вищих навчальних закладах державної і комунальної форм власності кількість студентів, прийнятих на перший курс навчання за державним замовленням, має становити не менше 51% від загальної кількості студентів, зарахованих на перший курс.

Доцільно змінити модель фінансування державою системи вищої освіти таким чином, щоб вищі навчальні заклади брали участь у конкурсі підготовки фахівців із певних спеціальностей і в обсязі держзамовлення, сформованого на основі реальних потреб суспільства у фахівцях тієї або іншої спеціальності, й в обсягах, обумовлених потребами суспільства з урахуванням плану розвитку суспільства на найближчі 10 років. При проведенні конкурсу доцільно враховувати регіональні потреби у фахівцях і наявність матеріально-технічної бази для їхньої підготовки. Сформований у такий спосіб перелік спеціальностей та обсяг підготовки фахівців з держзамовлення є основою для формування на час підготовки фахівців – бакалаврів або магістрів – підрозділів університету (факультетів і кафедр) [8].

Збалансованість співвідношення фахівців різних професій і галузей знань – одна з гострих проблем вищої школи в будь-якій державі. Непропорційно велика частина студентів обирає гуманітарні чи суспільні напрями навчання, наприклад, на початку 90-х років ХХ ст. у Великобританії – 50%, у Швеції – 52%, в Італії – 57%. У Франції в 1993/94 н. р. майже 1 млн. студентів (понад 50%) готувалися за профілем гуманітарних і соціальних наук. Індивідуальні устремління абітурієнтів часто не збігаються з об’єктивними потребами суспільного виробництва, і велика кількість молоді має жертвувати власними нахилами чи амбіціями у зв’язку з необхідністю ввійти до існуючої соціальної системи.

Держава здійснює інтенсивні пошуки засобів стимулювання молоді до професій, яких особливо потребує національна економіка. Нині в Україні більша частина випускників вищих навчальних закладів не знаходить роботи за фахом, тобто структура пропозиції продукту ринку освітніх послуг не відповідає попиту, сформованому на ринку праці [9].

Заслугує на увагу пропозиція В. Савченка, Т. Кір'ян і О. Кузнєцової [10] щодо підвищення ефективності підготовки спеціалістів відповідно до попиту ринку праці. Вони вважають, що необхідно встановити критерії, які визначають доцільність розміщення державного замовлення у ВНЗ, підпорядкованим окремим міністерствам і відомствам.

Такими критеріями, на їхню думку, мають стати:

1) розміщення державних замовлень на конкурсній основі;

2) виділення державних замовлень тим ВНЗ, де великий відсоток працевлаштування випускників;

3) розміщення державного замовлення у ВНЗ, випускники яких після закінчення навчання отримують високу заробітну плату, забезпечують галузеві пріоритети розвитку економіки [10, 112].

На сучасному етапі однією з болючих проблем вищої освіти є недостатність фінансування вищих навчальних закладів, без чого неможливе їх функціонування та забезпечення високої якості надання освітніх послуг. Згідно з Законом України "Про освіту" фінансування вищих навчальних закладів державної форми власності здійснює-

ся за рахунок коштів державного бюджету, призначених для фінансування спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки, інших центральних органів виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання). Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад можуть фінансувати вищі навчальні заклади державної форми власності відповідно до програм соціально-економічного розвитку регіонів [7].

Як видно з даних табл. 4, загальні видатки на освіту збільшилися майже у п'ять разів – з 7,1 до 60,3 млрд. грн. У видатках зведеного бюджету України фінансування освіти становило у 2000 р. – 14,1%, у 2005 р. – 18,1%, 2007 р. – 19,6%, у 2008 р. – 19,7%, у 2009 р. – 21,7%, у 2010 р. – 21,1%, у 2011 р. – 21,0%. Таким чином, практично кожна п'ята грн. з бюджету держави виділяється на освіту. Частка витрат на освіту у ВВП становила у 2000 р. 4,2%, у 2005 р. – 6,1%, у 2007 р. – 6,2%, у 2008 р. – 6,4%, у 2009–2010 рр. – 7,3%, у 2011 р. – 6,2%. Якщо порівняти із часткою видатків на освіту у ВВП в окремих країнах

Таблиця 4

Фінансування освіти в Україні, 2000–2011 рр.*

Показник	Роки							Темпи зростання, %
	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	
Загальні видатки зведеного бюджету, млн. грн.	48148,6	141989,5	226054,4	309203,7	307399,4	377842,8	287047,8	596,2
Видатки на освіту: всього, млн. грн.	7085,5	26801,8	44333,6	60959,4	66773,6	79826,0	60346,9	851,7
частка ВВП (%)	4,2	6,1	6,2	6,4	7,3	7,3	6,2	147,6
Видатки на вищу освіту: всього млн. грн.	2285,5	7934,1	12827,8	18552,9	20966,3	24998,4	18667,1	816,8
частка ВВП (%)	1,3	1,8	1,8	2,0	2,3	2,3	1,9	146,1
частка до загальних видатків по галузі, %	32,3	29,6	28,9	30,4	31,4	31,3	30,9	95,6

* Розраховано на основі [2].

з ринковою економікою, то вона становить від 3,6 до 5,8%, зокрема в Японії – 4,9%, Німеччині – 4,8%, США – 7,2%, Франції – 6,0%, Фінляндії – 5,9%, понад 7% – в Ісландії, Норвегії, Швеції [11]. Незважаючи на збільшення бюджетних видатків на освіту (з 4,2% ВВП у 2000 р. до 6,2% ВВП у 2011 р.), ефективність використання цих коштів залишається вкрай низькою. Питома вага видатків на вищу освіту в структурі загальних видатків зведеного бюджету на освіту протягом 2000–2011 рр. зменшилася на 1,4%. Основні статті видатків бюджету спрямовані не на підвищення якості освіти, а на виплати зарплати й комунальні платежі (понад 70% усього фінансування). Переважно екстенсивний розвиток вищої освіти сьогодні випереджає формування її ресурсної бази.

Наполягаючи на збільшенні бюджетної частини, виділеної на розвиток вищої освіти, потрібно одночасно шукати і впроваджувати додаткові джерела фінансування, відпрацювати багатоканальну методологію цього процесу, розвивати концептуальні основи організації економічних відносин в освіті й удосконалювати організаційно-економічний механізм функціонування системи освіти, розробляти оптимальні моделі багаторівневого та багатоканального фінансування вищої школи, які відповідали б умовам нинішнього перехідного періоду; обґрунтувати підходи до розроблення системи економічних норм і нормативів вищої школи в Україні на рівні світових стандартів.

Досягнення основної мети освітньої діяльності вищих навчальних закладів вимагає достатнього фінансування. Тому з метою стабілізації галузі доцільно: по-перше, покращити фінансування вищої освіти за рахунок державних коштів та посилити контроль за ефективністю їх використання; по-друге, довести фінансування освіти до 10% ВВП; по-третє, розширити позабюджетні джерела фінансування вищої освіти.

Література

1. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року: Статистичний бюлетень / Від. за вип. І. В. Качалова / Державний комітет статистики України. – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2010. – 204 с.
2. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2011/12 навчального року: Статистичний бюлетень / Від. за вип. І. В. Качалова / Державний комітет статистики України. – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2012. – 216 с.
3. Статистичний щорічник України за 2009 р. / За ред. О. Г. Осауленка / Державний комітет статистики України. – К., 2010. – 567 с.
4. Статистичний щорічник України за 2010 р. / За ред. О. Г. Осауленка / Державний комітет статистики України. – К.: ТОВ “Август Трейд”, 2011. – 560 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України “Про державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів (післядипломна освіта) для державних потреб у 2011 році” від 29.06.2011 р. № 709 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/709-2011-%D0%BF>.
6. Цимбал Л. І. Проблеми регулювання ринку освітніх послуг на сучасному етапі // Економіка та управління національним господарством. Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2010. – № 2. – С. 43–48.
7. Закон України “Про вищу освіту” № 2984-III, із змінами від 12 березня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.osvita.org.ua.
8. Проблеми і шляхи реформування вищої освіти в Україні / Г. О. Войтенко, В. П. Войтенко, Л. О. Теліс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fd.snu.edu.ua/info/files_articles/collection_14/article27.pdf.
9. Яковенко Л. І., Пащенко О. В. Економічні основи модернізації вищої освіти в умовах становлення економіки знань. – Полтава: Скайтек, 2011. – 216 с.
10. Праця, зарплата, соціальний захист: проблеми та шляхи вирішення / За ред. Т. М. Кір’ян. – К., 2002.
11. Education at glance 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org>.